

ДВАДЕСЕТ ПЕТА ДИВИЗИЈА У ТОПЛИЧКО- -ЈАБЛАНИЧКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Могло би се рећи да топличко-јабланичка операција представља коначан издисај и ехо тзв. седме окупаторске офанзиве на југословенском ратишту. Фашистичка команда чију су главну ударну снагу сачињавале немачке окупационе трупе, уз помоћ бугарских дивизија и разнобојних домаћих издајника, организовала је ту операцију од пролећа па до краја јула 1944. у виду низа офанзивних и дефанзивних операција против Титове НОВ и ПОЈ — широм Југославије. Топличко-јабланичка операција је почела, управо, у данима формирања 25. ударне (српске) дивизије.

Обострани стратегијско-оперативни распоред снага на јужносрбијанском војишту био је следећи:

а) Непријатељске снаге: —бугарска 27. пешадијска дивизија: штаб дивизије, две чете из 122. и 123. пешадијског пука, два коњичка ескадрона, 27. ловачка чета, чета за везу, батерија 27. дивизиона, 27. интендантска чета, хируршка болница, санитет и ветерина — у Прокупљу; штаб 122. пука и 2. батаљон — у Крушевцу; 1. батаљон — у Куршумлији; 3. батаљон (ојачан са два коњичка ескадрона и једном ловачком четом) — у Белољину; штаб 123 пука и 3. батаљона — у Лесковцу; 1. бата-

љон — у Лебану; 2. батаљон — у Блацу; штаб 67. пешадијског пука и 1. батаљон — у Брестовцу, а остала два батаљона дуж железничке пруге Ниш— Врање; противтенковски лаки вод — у Дољевцу, дивизијска болница — у Лесковцу. О распореду 65. пешадијског пука ове дивизије нема података;

— бугарски 69. ловачки пук у рејону Житорађе;

— четничка 4. група јуришних корпуса¹, Расинско-топличка група корпуса (Топлички, Расински и Јастребачки) и 2. косовски јуришни корпус на простору: Куршумлија, Крушевац, Краљево, планина Копаоник, укупно око 20.000 људи;

— бугарска 22. пешадијска дивизија: штаб дивизије, 63 пешадијски пук и приштапске јединице — у Нишу, 62. пешадијски пук — у Књажевцу, 66. пешадијски пук — у Белој Паланци;

— Штаб 1. бугарског окупационог корпуса — у Нишкој Бањи. Иначе, бугарски 1. окупациони корпус имао је 5 јула 1944. укупно 30.934 војника, подофицира и официра.²

— делови Српског добровољачког корпуса (два пука);

— делови Српске државне страже;

— немачки 5. полицијски пук;

— немачки 5. пук за осигурање железница;

— неколико четничких корпуса источно од Јужне Мораве; укупно око 60 — 70.000 непријатељских војника.

¹ Четврта група јуришних корпуса формирана је 24. јуна 1944. од већег дела четничких корпуса западне Србије и Шумадије, издвајањем појединих батаљона и бригада, тако да су корпуси из којих је формирана већином постојали и даље. У саставу ове групе налазили су се 1, 2, 3, 4. и 5. јуришни корпус — укупно око 8.000 четника (Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 254).

² П. Вишњић, н. д., стр. 19; Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-311, филм 187, снимак 722—5: Извештај генерала Фелбера од 5. VII 1944.

б) Снаге — 21. ударна дивизија у ширем рејону Бруса;

НОВЈ:

•— 22. ударна дивизија на десној обали Велике Мораве, на одсеку Врање—Лесковац;

— 23. ударна дивизија у рејону Сокобање;

— 24. ударна дивизија на територији Пусте реке и Добрича;

— 25. ударна дивизија у ширем рејону Куршумлије;

— неколико партизанских одреда: Јастребачки, Лесковачки, Врањски и други;

— неколико команди места са позадинским четима, партизанским сеоским стражама, теренским десетинама итд.

Укупно око 15.000 бораца.

Подаци о јачини, саставу и оперативно-стратегичком распореду обостраних снага упућују на неколико закључака:

Прво, однос снага у живој сили у овој операцији био је изразито у корист непријатеља (око 5:1). У техничкој опремљености и ватреној моћи био је за непријатеља још повољнији, а нарочито у артиљеријско-минобацачкој ватри, док је у тенковима и авионима имао апсолутну надмоћност.

Друго, стратегијско- оперативни положај непријатељских снага био је веома повољан за концентрична дејства са оперативно-стратегичке основице: Лесковац—Крушевац—Куршумлија—Лебане. Томе је допринела и релативно повољна комуникацијска мрежа и делимична моторизованост бугарско-немачких окупационих снага.

Треће, Главни штаб НОВ и ПО Србије правилно је учинио што је знатан део снага (22. и 23. дивизију) задржао ван слободне јабланичко-топличке територије, а 21, 24. и 25. дивизију на слободној територији. Такав оперативно-стратегички распоред био је целисходан за даљи размах офанзивних борбених дејстава,

за супротстављање офанзивним намерама непријатеља и даље ширење ослободилачке борбе уопште.

Очевидно, Главни штаб НОВ и ПО Србије право-времено је уочио намере непријатеља и још пре почетка операције предузео мере да им парира.

Пре свега, упутио је 23. дивизију у источну Србију. Она је 20. јуна северозападно од Доњег Љубеша прешла Јужну Мораву. Дивизија је одбацила слабије бугарске делове са десне обале Јужне Мораве, напала четнички Крајински корпус у селима Мозгову, Црном Калу и Рујишту и, продужавајући дејства на планини Буковику, нанела осетне губитке деловима четничког Делиградског и Тимочког корпуса.³ Гонећи четнике ка Сокобањи, дивизија се задржала иеко време у рејону села Читлука и Дугог Поља ради попуне људством и наоружањем. Оријентисана затим према долини Тимока, она је у редовима непријатеља створила читаву пометњу за време борби дуж комуникације Књажевац—Бели Поток и у рејону Сокобање, Високог и Оденца против делова бугарског 1. окупационог корпуса и четничког Крајинског, Књажевачког, Делиградског и Тимочког корпуса и Нишавске групе корпуса. До почетка јула потиснула је четнике са простора између комуникације Књажевац—Бољевац, доњег тока Јужне Мораве и Нишаве и комуникације Бољевац—Криви Вир. Четници су држали једино Сокобању, а бугарске окупаторске снаге Ниш и Параћин.⁴ Непријатељ је држао Алексинац, Сврљиг и још нека места.

Двадесет прва дивизија, већ раније упућена из Јабланице, налазила се у ширем рејону Бруса. На слободној јабланичко-топличкој територији, Главни штаб НОВ и ПО Србије задржао је 24. и 25. дивизију (без 16. српске бригаде која се налазила на Јастрепцу)⁵.

³ Према обостраним подацима, четници су имали око 100 мртвих и рањених и 91 несталог. (Архив ВИИ, кут. 372, бр. рег. 28/1; кут. 1078, бр. рег. 1/1; микротека, филм 27/356—357).

⁴ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 241.

⁵ Главни штаб НОВ и ПО Србије налазио се у Д. Гајтану (Јабланица).

Јастребачки НОП одред се налазио на Јастрепцу, а Јабланички НОП одред у Јабланици, са неколико команди места и одговарајућим четама, месним десетинама и партизанским стражама. Двадесет друга дивизија се налазила на простору Бабичке горе и у горњем току Пчиње.

За напад на снаге НОВ и ПОЈ у југоисточној Србији (операције „Триумф“ и „Кехраус“) непријатељ је планирао следеће снаге:

— бугарску 22, 27. и делове 29. пешадијске дивизије;

— немачки 5. СС моторизовани полицијски пук и друге полицијске делове, ојачане 12. самосталним тенковским батаљоном;

— делове белогардејског Руског заштитног корпуса и недићеве снаге (пет батаљона), дислоциране на овој територији;

— четничку 4. групу јуришних корпуса, Расинско-топличку групу корпуса и 2. косовски јуришни корпус.

Генерал пешадије Ханс Фелбер, немачки војно-управни командант Југоистока, непосредно је руководио овом операцијом.⁶

Напад је требало извести у две етапе: *прва*, ударом из долине Топлице, с Копаоника и из долина Западне и Јужне Мораве очистити Јастребац, а *друга*, снаге НОВ и ПОЈ на слободној расинско-топличко-јабланичкој територији, муњевитим ударима са полукружне оперативно-стратегијске основице Лебане—Прокупље—Куршумлија, потиснути на планине Петровац, Радан и Мајдан, а затим их окружити, разбити и уништити, или потиснути према линији Орлова чука (13

⁶ Командовање над бугарским снагама генерал Фелбер је остваривао преко свог официра за везу који се налазио при штабу 1. окупационог корпуса, а над четничким снагама, такође, преко официра за везу мајора Вајела који се налазио при штабу 4. групе јуришних корпуса (Петар Вишњић, Немачка офанзива на ослобођену територију у јужној Србији средином 1944. године, Војноисторијски гласник бр. 2/1970, стр. 107).

км северно од Врања) — Китка (к. 1287) — Лисице (триг. 1186) — Преполац (к. 822), на којој су се налазиле јаке албанске квислиншке снаге „Бали Комбтар“, и ту уништити. Истовремено, посебном тактичко-оперативном групом (Бугари, четници и недићевци) требало је напасти и уништити 23. ударну (српску) дивизију НОВЈ у рејону Сокобање и планине Буковика.

Петог јула су четничка 4. група јуришних корпуса, Расинско-топличка група, 2. косовски јуришни корпус и немачка пуковска Борбена група „Дизнер“ са линије Копаоник—Жељин—Крушевац напали 21. дивизију у рејону Бруса. Ова је правремено напустила Брус и пошто је ту јединицу прихватила у рејону Пожара 16. српска бригада 25. дивизије, а у долини Топлице 15. српска бригада 24. дивизије, одступила је на планину Соколовицу, прешавши, 8. јула, у одбрану на линији Грабовац—Трнов Лаз—село Грабовица—село Космача (источно од Куршумлије). Затим је непријатељ прегруписао снаге према Јастрепцу: бугарску 27. дивизију пребадио је у долину Топлице (од ушћа Нишаве у Јужну Мораву до Белољина), немачки 5. полицијски пук, 2. батаљон 3. полицијског пука, 2. батаљон 12. тенковског пука за нарочиту употребу, пет батаљона Српског добровољачког корпуса и једну батерију топова бугарске 27. дивизије у долину Јужне и Западне Мораве, на линију Крушевац—Алексинач, а четничку 4. јуришну и Расинско-топличку групу корпуса и 2. косовски јуришни корпус на линију Белољин—Блаце—Јанкова клисура—река Расина, да би 10 јула предузео напад ка Јастрепцу (операцију „Триумф“), где су се налазили само 16. српска бригада 25. дивизије под командом Пана Ђукића и политичког комесара Милоша Стојановића, и Јастребачки НОП одред. Бригада се са одредом ноћу између 10. и 11. јула пробила кроз борбени поредак бугарске 27. дивизије, пребацила на десну обалу Топлице, а затим преко планине Видојевице избила у рејон села Ргаје и Мрљака, где је ушла у састав своје дивизије.⁷

⁷ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 254; П. Вишњић, н. ч., стр. 121.

Као што се види, непријатељ је ударио „у празно“. Пре свега, због тога што је погрешно оценио тежишни рејон груписања снага НОВЈ (уместо у Јабланици, предвидео је на Јастрепцу). Двадесет прва дивизија се правремено извукла испод удара изразито надмоћних снага непријатеља. Главни штаб НОВ и ПО Србије целисходно је употребио део снага 24. и 25. дивизије ради прихвата 21. дивизије и груписао снаге за одбрану слободне територије. Пре почетка операције, 8. јула, 22. дивизију је упутио из Доње и Горње Округлице, преко Јужне Мораве, према Власотинцу и Бабичкој гори, где се налазила Јужноморавска група четничких корпуса, а циљ је био — развлачење непријатељских снага.

Дакле, улога 25. дивизије била је значајна. *Прво*, њеној 16. српској бригади, на коју се наслањао и привремено био под њеном командом Јастребачки НОП одред (док се налазила на западним падинама Јастрепца), Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио је још 22. јуна да одржава чврсту везу са 21. дивизијом (која се налазила у ширем рејону Бруса — примедба М. П) и да упућује ударне борбене групе у долину Јужне Мораве са задатком рушења пруга и мостова и узнемиравање непријатеља у позадини. Шеснаеста бригада је на Трнавској коси (у долини Расине), у дводневној борби, пружила снажан отпор немачком ојачаном 5. полицијском пуку који је, продирући од Крушевца, садејствовао четничко-бугарским снагама, ради окружења 21. дивизије у рејону Бруса. Бригада је касније вешто izmanеврала и непријатељске снаге у долини Расине и одступила у састав своје дивизије, на десној обали Топлице.

Друго, главнина 25. дивизије везивала је знатне снаге бугарске 27. пешадијске дивизије и прихватила 21. српску дивизију, која је одступала југозападно од Куршумлије.

Треба рећи да су се борбена дејства 2. ударног корпуса НОВЈ на територији Црне Горе и Санцака и, посебно, Оперативне групе дивизија НОВЈ (2. проле-

терска, 5. ударна (крајишка) и 17. ударна (источно-босанска) дивизија, без обзира на релативно велику просторну одвојеност, све непосредније одржавала на ток борбених дејстава снага Главног штаба НОВ и ПО Србије на јужносрбијанском ратишту. Јер, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је планирао да Оперативна група дивизија већ у првој половини јула „упадне“ у Србију, и то најпре ка Голији и Јавору, а затим ка Топлици и Јабланици. Но, о томе ћемо касније нешто више рећи.

После операције „Триумф“ непријатељ је прегруписао снаге с намером да 15. јула почне нову операцију са полукружне основе Куршумлија—село Туларе — Прокупље — село Косанчић—Лебане. Зато је четничку 4. групу јуришних корпуса, Расинско-топличку групу корпуса и 2. косовски јуришни корпус прикупио на простору Куршумлија, Блаце, Туларе; бугарску 27. дивизију на простору село Доњи Плочник, Прокупље, село Коњарник, Житни Поток; Српски добровољачки корпус (1, 2, 4. и 5. пук без по једног батаљона) на простору Косанчић, село Коњувце, село Бојник, Лебане, Лесковац и делове 1. и 5. полицијског пука у Лебану.⁸ Делове Јужноморавске групе четничких корпуса упутио је на Кукавицу да нападају ка Доњој и Горњој Округлици и онемогуће извлачење снага НОВЈ преко Кукавице ка долини Јужне Мораве. Таквим оперативним распоредом и маневром требало је реализовати раније поменути оперативни циљ. Ту операцију је непријатељ назвао „Кехраус“. Међутим, и овога пута морао је да је одгоди, јер је Главни штаб НОВ и ПО Србије упутио 21. ударну дивизију да, према раније добијеним директивама 14. јула у први сумрак пређе комуникацију Куршумлија—Преполоц, а затим да продужи покрет у правцу села Мерћеза, одакле ће обухватним покретом бочно

⁸ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 255.

напасти четничке снаге на простору Лепенац—Јаворац, и разбити четничке банде на овом простору.⁹

Истим наређењем 25. дивизији је постављен задатак да садејствује нападу 21. дивизије, нападајући ноћу 15/16. јула главним снагама четничке јединице које се затекну на сектору Белољин—Куршумлија, а затим да се задржи у рејону Барбатовца, где је требало да прими нови задатак. Седамнаесту српску бригаду требало је задржати под командом 25. дивизије која ће је употребити по свом нахођењу.

Штаб 25. дивизије је својом заповешћу од 15. јула¹⁰ наредио да јединице из одбрамбене зоне Бели камен, Куршумлија, село Товрљане пређу у напад у три колоне:

— 16. српска бригада главним снагама (два батаљона) правцем Велики брег (к. 425) — село Топољак — Голубац — Суво до (к.420) — село Чунгула — село Кашевар — Попово гувно (к. 603), а помоћним (један батаљон) правцем Топољак — Бандера (к. 536) — Тмавска чука (триг. 560) — Барбатовачко брдо (триг. 560); један батаљон требало је да буде на обезбеђењу са правца Прокупље—Белољин, на линији Бандера—Топољак;

— 18. српска бригада, по заузећу Вршевачке главе (к. 497), напада главним снагама правцима: село Пљаково—Цигански лаз (к. 548) — село Прескоче — Велики лаз (триг. 803) и Пљаково—Јашићко брдо (к. 563) — Коњувско брдо (к. 600) — Барбатовачки виногради (к. 532); с тим да један батаљон, на линији Цигански лаз—Јашићко брдо (к. 563) — село Тмавски Забран, врши обезбеђење од Куршумлије;

— 19. српска бригада (без једног батаљона) у дивизијској резерви, један батаљон ликвидира бугарску посаду у селу Барлову, а дивизијска резерва креће са штабом дивизије правцем село Горња Тмава—Барбатовачко брдо.

⁹ Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. 9, бр. док. 25 (Убудуће: Зборник).

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

Седамнаеста бригада је добила посебан задатак. Она је требало делом снагама демонстративно да напада положаје јужно од Куршумлије и привеже непријатељски гарнизон у Куршумлији, ради онемогућавања садејства четничким снагама, а уколико непријатељ напусти Куршумлију, да овлада овим градом и садејствује осталим снагама дивизије.

Један батаљон Јастребачког НОП одреда, формиран 15. јула, упућен је да поседне положаје на Белом камену, на место батаљона 16. бригаде, а други батаљон овог одреда, пошто прими материјал од савезника и транспортује га до јабланичке команде подручја, да се стави под команду 17. бригаде ради затварања правца од Куршумлије према планини Соколовици.¹¹

Среској команди у Ратају наређено је да на простору Прокупље—Белољин руши железничку комуникацију и минира друм, барбатовачка команда места која се налазила при 19. бригади, да упути једну десетину штабу 16. бригаде за путовође, а 18. бригада, уколико јој путовође буду потребне, да се обрати барбатовачкој команди места.

Овај напад 25. дивизије ноћу између 15. и 16. јула само је делимично успео. Тај напад је имао ограничени циљ. Шеснаеста, 18. и 19. бригада нападале су на одсеку село Барлово — село Тулари, док је део снага 17. бригаде вршио демонстративни напад јужно од Куршумлије. По извршеном задатку бригаде су се повукле на полазне положаје. У току повлачења 16. бригаде према линији Црна чука (триг. 748) — село Грабовац непријатељ је покушао да се пребаци на десну обалу Топлице, али је одбијен. У овим борбама, према процени штаба 25. дивизије, непријатељ је имао 34 погинула, 36 рањених и 12 заробљених, док су сопствени губици износили 6 мртвих и 14 рањених.¹²

Дивизија се ипак морала вратити на десну обалу Топлице, у првобитну одбрамбену зону. Али јединице су у нападу очевидно дале одређене резултате. То се види и из захтева Главног штаба НОВ и ПО Србије, у

¹¹ Зборник, том I, књ. 9, стр. 57—58.

¹² Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178.

наређењу штабу дивизије од 17. јула у 11 часова, у коме се, између осталог, каже:

„Због доласка Бугара на досадање четничке положаје према вама, *отпада ваш фронтални напад преко Топлице* (подвукао М. П.), али је неопходно потребно на сталним препадима и рушењем пруге што јаче вежете за себе непријатељске снаге пред вама, како исте не би имале могућности дејства против јединица XXI дивизије.

Јединице XXI дивизије у току ноћи 16/17. о.м. биле су нападнуте на положајима Црна Чука—Лепенац од четника јачине око 5.000 људи. Напад је одбијен и непријатељ је натеран на повлачење. Јединице ове дивизије припремају гоњење непријатеља у правцу Бруса и Јастрепца.

Похвалите јединице (батаљоне) које су се одликовале у последњој акцији. Ово извршите вашом наредбом у којој изнесите појединости о раду дотичне јединице и разлоге због чега се похваљују”.¹³

У истом наређењу се каже и ово:

„Обавезно анализирајте са штабовима бригада прошлу акцију, а они даље са штабовима батаљона”.

Могло би се рећи да напад дивизије ипак није дао очекиване резултате из ових основних разлога:

а) напад није солидно припремљен и није искоришћено време проведено у одбрани за што солидније извиђање непријатеља на десној обали Топлице и темељито планирање напада, и

б) маневар и борбени поредак дивизије у нападу, ојачане 17. бригадом, очевидно није био целисходан. *Дивизија је нападала фронтално, уместо да што више комбинује фронталне са обухватним ударима* и да на одређеном правцу групише довољно надмоћне снаге и обезбеди респективан главни удар. Уместо тога дивизија је нападала „раширених прстију”.

У заповести штаба 25. дивизије од 17. јула у 20 часова којом се наређује прегруписавање снага у првобитној дивизијској одбрамбеној зони, виде се и основна критичка запажања штабова дивизије на та-

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

дања борбена дејства јединица дивизије. Она се свде на следеће: указује се на слаб рад извиђачко-обавештајне службе која не открива јачину и састав непријатеља, његове намере, груписање снага итд.; захтева се много већа активност мањих јединица (одељења, водова, чета) ради узнемиравања непријатеља и држања иницијативе у својим рукама. При томе се каже:

„Непријатељ врло често прелази на нашу страну у циљу узнемиравања и насилног извиђања. Ово поглавито ради дању. Да би се ово спречило и непријатељу нанели губици, у току ноћи постављати заседе што ближе Топлици на погодним местима, тако да су што боље маскиране, да имају добре услове за дејство и повлачење. Заседе постављати на свим правцима где би непријатељ могао наићи“.

Сем тога, указује се на слабосги у одржавању везе и слању извештаја. О томе се, између осталог каже:

„Извештаји треба да буду што потпунији и што одређенији. Треба избацити уобичајене фразе „мање снаге“ или „јаче снаге“ и томе слично . . . Извештаји губе своју вредност ако не стигну на време“.¹⁴

Главни штаб за Србију је 17. јула наредио штабу 25. дивизије да не предузима фронтални напад на надмоћнију бугарску 27. пешадијску дивизију, већ да учесталим препадима и диверзантским акцијама на железничкој прузи Прокупље — Куршумлија веже за себе бугарске снаге, како се не би могле употребити у борбама против 21. дивизије. Штабу дивизије је наложено да од реорганизованог Јастребачког НОП одреда издвоји један батаљон од 250 до 300 бораца и нареди му да руши железничку пругу између Прокупља и Куршумлије, Крушевца и Сталаћа и Ниша и Сталаћа, да сталним препадима узнемирава непријатеља у позадини и на левој обали Топлице, на Јастрепцу и у Расини, прикупља заостале борце који су се у мањим групама налазили на тим просторима, хвата везу с Нишким НОП одредом и јединицама 23. ди-

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

визије у источној Србији и да остатак људства Јастребачког НОП одреда распореди равномерно по бригадама.¹⁵

На основу овога штаб 25. дивизије је 17. јула увече наредио 15. српској бригади да њена два батаљона преузму положаје 19. српске бригаде, а 19. бригади да образује општу резерву, с тим да два батаљона размести у Товрљанима, а један у селу Широки Њивама. Осталим јединицама је наређено да се задрже на истим положајима. Осамнаеста српска бригада је требало да буде прикупљена и да сломе евентуални напад непријатеља на њен одсек одбране. Поред тога, свим бригадама је наређено да нападају непријатеља ради узнемиравања и везивања за одбрану у долини Топлице, да организују ноћне заседе на путу Прокупље—Куршумлија и да руше мостове и железничке пруге.¹⁶

Да би се 21. дивизији, с обзиром на њену изолованост, пружио што већа помоћ, Главни штаб за Србију је 18. јула изменио ове задатке јединица 25. дивизије и наредио штабу дивизије да 16. и 18. бригаду одмах упуте из рејона Товрљана, преко Куршумлијске Бање, Бабине чуке и Игришта, у рејон Сагоњева, где да ухвате везу с јединицама 21. дивизије. По доласку у Сагоњево требало је да обе бригаде дејствују према ситуацији, било према четничким снагама на простору Блаце, Барбатовца, Белољин, било према Брусу, како би својом активношћу олакшале дејства 21. дивизије и на себе привукле део непријатељевих снага. Према том наређењу, цео дотадањи сектор одбране 25. дивизије требало је да преузму њена 17. и 19. бригада. На простору Горње Топлице, Коњуше и Грабовнице задржала би се 19. бригада с тим да помоћним снагама и даље затвара правац Прокупље—село Бели камен •— Житни поток, а одсек Космача — село Љуша — село Крток преузела би 17. бригада.¹⁷

¹⁵ Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 26.

¹⁶ Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 27; П. Вишњић, н. ч, стр. 137.

¹⁷ Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 28.

Дивизија још није била ни прегруписала снаге, а већ је 19. јула, са 16. и 18. српском бригадом, по наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије, морала кренути правцем село Ратаје—Куршумлијска Бања — село Велика Шатра — село Мирница. Међутим, обе бригаде имале су мање борбе са четницима и недићевцима из Куршумлије на простору Велика Шатра — Мирница. Истог дана су се на овом простору сусреле са 21. дивизијом која се под притиском непријатељских јединица повукла са сектора Јаворац—Брус—Пожар, због чега су одустале од даљег покрета према Копаонику.¹⁸

Седамнаеста и 19. бригада остале су у дотадањој одбрамбеној зони, а бугарска партизанска бригада „Горги Димитров“, као резерва, у рејону Житног Потока. Све ове снаге стављене су под команду начелника штаба 25. дивизије Драгослава Петровића Горског.

У току јулске офанзиве 24. дивизија је водила тешке одбрамбене борбе на правцима Лесковац—Лебане—село Медвеђа—Тупалски вис (триг. 921) и Бели камен—Радан планина. На тим правцима су нападала два бугарска пука и један одред (1.000—2.000 војника) и белогардијски одред јачине 1.000—2.000 војника. На Радан-планини је дошло до окружења 11. српске бригаде. Дивизија је предузела маневар да олакша пробој 11. бригаде и да побољша свој положај: 13. и 15. српска бригада да активним дејством на линији село Реткоцер — Секирача олакшају положај 11. бригаде и осталих снага (лесковачко подручје и болница) у обручу на Радану; 17. српска бригада да активно дејствује из рејона Косанице у правцу Радана, а 11. српска бригада и остале јединице у окружењу да се ноћу пробију преко Гајтана ка Добром Долу и Косаници.

Предвиђени маневар изведен је у току једне ноћи. Већ сутрадан непријатељ је ударио на планине Радан и Мајдан „у празно“, а јединице 24. дивизије су се средиле у Косаници. Након одмора од три дана 15. и 17. бригада су се са штабом дивизије и јединицама команде лесковачког подручја пребациле у не-

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

пријатељску позадину, на простор село Товрљане, село Арбанашка, село Статовац, заузимајући погодне положаје за напад на непријатеља који се налазио на Радану. Петнаеста и 13. бригада припремале су се за напад с простора Јабланице у правцу села Леца и Газдара. После тога 24. дивизија је прешла у противнапад. У овим борбама непријатељ је на сектору 24. дивизије имао око 150 погинулих, а изгубио је већу количину оружја и муниције, док је 24. дивизија имала 20 погинулих и 35 рањених.

Ноћу 10/11. јула на импровизовани аеродром код Косанчића, у Пустој реци, стигао је и део Главног штаба НОВ и ПО Србије, са генералом Кочом Поповићем на челу, који је отада командант Главног штаба НОВ и ПО Србије.¹⁹

Већ 20. јула 21, 24, 25. дивизија и јединице војно-територијалних команди нашле су се у новој ситуацији. Коначно, „напад непријатеља са полукружне основице Куршумлија—Туларе—Прокупље—Косанчић—Лебане отпочео је 20 јула. Јединице 21, 24. и 25. дивизије, чије је укупно бројно стање било око 8.000 бораца, пружиће су жесток отпор. Али, захваљујући огромној надмоћности у људству и техници, непријатељ је успео да продре на слободну територију. Бугарска 27. дивизија потисла је 19. бригаду 25. дивизије и истог дана избила на Видојевицу и Ргачку планину. Српски добровољачки корпус подилазио је положајима 24. дивизије на линији село Статовац—село Славник—село Бучумет, а 4 група, Расинско-топличка група и 2. косовски четнички корпус надирали су са линије село Жегрова — Куршумлија ка Соколовици. Тако се обруч око главнине српских дивизија све више стезао“.²⁰

Главни штаб НОВ и ПО Србије одлучио се на маневарску (задржавајућу) одбрану ради добитка времена, док на Косаоник не избије Оперативна група дивизија НОВЈ, а затим да предузме офанзивна дејства у сусрет овој групи. То потврђује и наређење овог

¹⁹ М. Перовић, н. д., стр. 408—409.

²⁰ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 225.

штаба бр. 35 од 21. јула, штабовима 21, 22. и 24. дивизије. У њему се дају широке и дубоке одбрамбене зоне: 21. дивизији Мердаре—Дегрмен—Кутлово, 24. дивизији, (ојачаној бугарском партизанском бригадом „Георги Димитров“ и Јастребачким НОП одредом) пл. Арбанашка—пл. Радан—Петровац, а 25. дивизији село Округлица—село Барје. Двадесет трећа дивизија је требало и даље да дејствује с ослоном на сокобањску слободну територију, а 22. дивизија на десној обали Јужне Мораве, на одсеку Лесковац—Врање.

Пошто су све дивизије добиле широке просторе за маневровање, сугерисано им је да избегавају дуже ослањање једне на другу, сем у појединим акцијама и да теже, упоредо с учвршћењем и планским садејством, да сачувају партизански начин ратовања.

Међутим, изразито бројно и технички надмоћне непријатељске снаге, користећи се и великом исцрпљеношћу младих српских дивизија које су два месеца водиле готово непрекидне борбе или маршевале, продирале су релативно брзо у зону Куршумлија—ушће Топлице—Лисица (триг.1186)—пл. Кукавица. Због тога је Главни штаб НОВ и ПО Србије 25. јула у 12,45 часова наредио покрет ка југу:

— 21. дивизија општим правцем Веља глава (триг. 1181) — Китка (триг. 1154) — село Огоште, и да избије на простор село Беривојце—Корешин;

— 25. дивизија општим правцем Црни камен (к. 1100) — село Вручевци — село Колалеч, с тим да избије на простор село Чараковце — село Топоница.²¹

Двадесет четврта дивизија добила је задатак да обезбеђује марш и одступа општим правцем иза 21. дивизије и избије на простор село Огоште — село Костадинце — село Бохче.

Интересантно је истаћи неке детаље из заповести штаба 25. дивизије за извршење одступно-наступног марша ове дивизије, у духу наведеног наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије. У заповести стоји:

²²Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

„а) Покрете вршити маршевским колонама са претходницама, заштитницама и побочницама, што важи како за целу бригаду тако и за све јединице.

б) Наступање вршити енергично. Предвиђа се дејство мањих милицијских група и појединих арнаутских (балистичких — прим. М. П.) групица, те се око ових група не задржавати дуже већ према њима упутити мање одговарајуће делове, а са главнином продужити енергично покрет у одређеном правцу.

ц) Покрете углавном вршити гребенима ради боље прегледности и борбене готовости у сваком моменту.

д) Приликом упућивања на специјалне задатке не одређивати мање групе од вода ван распореда наших јединица, а у кругу самог распореда никада мању групу од петорке.

е) Према становништву поступак треба да буде крајње коректан и према њему не примењивати никакве репресалије. Заробљенике одмах разоружавати и слати кућама, а по потреби употребити их и као путовође. Уопште све јединице у току покрета треба да имају довољан број путовођа и то бар свака чета по једног“.

Коначно, јединицама је стављено на знање:

„Овај штаб креће се са XVI српском бригадом и по доласку на одређену просторију сместиће се у село Чараковце и приступити организацији аеродрома за спуштање авиона и бацање материјала.

Ради тога болнице држати прикупљене и спремне за брз излазак на аеродром, о чему ће се већ накнадно издати наређење“.²²

Међутим, оперативна ситуација се веома брзо променила у корист групе српских дивизија, што потврђује и наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије, упућено 21. дивизији 26. јула у 8 часова и 15 минута, у коме се, између осталог, каже:

„Врховни штаб јавља да су 2. и 5. дивизија прешле Лим и да крећу правцем Голија — Ибар, те да постоји могућност да су четници један део својих снага

²² Зборник, том I, књ. 9, стр. 324—325.

упутили ка 2. и 5. дивизији и да смо окупатора збупили нашим продором у арнаутску територију".²³

Догађаји су се тако и развијали. У тој новој ситуацији Главни штаб НОВ и ПО Србије упутио је 21. и 24. дивизију у повратни напад ради поновног ослобођења Јабланице и Топлице и сусрета са оперативном групом дивизија. НОВЈ која је већ избијала на Ибар и хтела да што пре овлада гребеном Копаоника,²⁴ а 25. дивизија на јужне падине Кукавице, одакле би се пребацила на десну обалу Јужне Мораве, у рејон Криве Феје, са задатком да растерети простор село Округлица—Кукавица. Двадесет четврта дивизија успела је да окружи знатне снаге непријатеља у рејону Белог камена и да у садејству са Јастребачким НОП одредом и два батаљона 4. српске бригаде 21. дивизије развије и делимично уништи окружене делове Бугара, Немаца, четника и недићеваца у Гргуревцу

²³ Зборник, том I, књ. 9, стр. 102 и 103. Ради се о територији која је до 1878. била под Турском, а насељена је претежно Албанцима.

²⁴ Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 42. На почетку највеће кризе у јабланичко-топличкој операцији, 20. јула, „Врховни штаб, коме је већ била јасна намера непријатеља да спречи продор Оперативне групе дивизије у Србију, још једном је, 20. јула (раније је то учинио 14. јула — примедба М. П.), упозорио штаб 2. корпуса да не ангажује 2. пролетерску, 5. и 17. дивизију у борби и ргарио му да се одмах изврши планирани покрет, с тим да 2. пролетерска дивизија продужи у Топлицу. Међутим, ова дивизија већ је водила борбу с непријатељем који је надирао према Беранама; она се није могла извући из борбе без губитка веће просторије. Због тога је штаб 2. корпуса одлучио да изврши општи противнапад на непријатеља, ангажујући још 5. и 17. дивизију". (Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 258). Додуше, противудар Оперативне групе дивизија и неких јединица 2. корпуса довео је до окружења непријатеља на простору Чакор — Мурина — Плав где су му нанети тежки губици, али је зато Оперативна група дивизија могла тек 28. јула отпочети покрет из рејона Берана (Иванград), основним правцем Суви До — Жуљевићи — граници Rogozne — комуникација Нови Пазар — Косовска Митровица — Ибар, ноћу 3/4. августа форсирати Ибар и 6. августа овладати гребеном Копаоника.

и Поповцу и на белом камену. Једновремено је 21. дивизија из рејона села Коприве гонила непријатеља на север, ка Чукљанику и преко Јабланице.

За време ових противдејстава 21. и 24. дивизије, 25. дивизија се, по одлуци Главног штаба Србије, пребацила на десну обалу Јужне Мораве. У току ноћи 26/27. јула она је, преморена и са 400 тешких рањеника, успела да се извуче из додира с непријатељем и да одступи у рејон села Драгобуђе, протерујући успут мање групе из састава бугарских јединица које су пружале прилично слаб отпор. У Драгобуђи је штаб дивизије сазнао да је непријатељ ојачао гарнизоне у Врању, Владичином Хану и Грделици и да су комуникације у долини Јужне Мораве обезбеђене мањим посадама. На основу тога и задатка да се пребаци на десну обалу Јужне Мораве, штаб дивизије је 27. јула наредио 18. и 19. бригади да крену правцем Драгобуђа — село Рождач — пашин говедарник и пређу Мораву између Прибоја и Моштанице и продуже марш преко међуречја Корбевачке и Бањске реке. Већ 27. јула дивизија је извршила покрет. Намера штаба дивизије да се јединице одмах пребаце на десну обалу Јужне Мораве није се могла остварити због велике преморености људства и закашњења да у току ноћи уочи 28. јула избију на Јужну Мораву. Због тога се 28. јула изјутра 18. српска бригада зауставила на Облику, 16. бригада на Петровој чуки, а 19. бригада на Црном врху. После краћег одмора, ноћу уочи 29. јула, 25. дивизија је прешла Јужну Мораву: 18. бригада у рејону Прибоја, 16. бригада код железничке постаје Лепеница, а 19. бригада код села Дренова; затим је 25. дивизија продужила покрет на исток. Двадесет деветог јула је 16. бригада задржана у селу Несврти, 18. бригада у Кривој Феји, а 19. бригада у Новом Селу. У том рејону почео је одмор и сређивање јединица и пријем оружја, муниције и материјала које су дотурали савезнички авиони. Ухваћена је веза са Главним штабом НОВ и ПО за Македонију и штабом 22.

ударне дивизије чије су јединице дејствовале у рејону Врања.²⁵

Већ у писму штабу 22. дивизије од 29. јула у 10 часова и 15 минута, штаб 25. дивизије је известио:

„Војска последњих дана водила тешке борбе, те је много заморена. Са собом носимо и водимо 400 рањеника и болесника. Потребно је да се војска бар кратко време одмори и нахрани да би се оспособила за акције. Потребна нам је обавештајна служба да добијамо податке о ситуацији. Такође би требало да знамо ваше намере о акцијама да би се могли оријентисати. Зато, другови, било би добро да један члан вашег штаба дође до нас да би се о свему договорили. . . Имамо 10 тешких на носилима и 60 на коњима (мисли се на рањенике — примедба М. П.) Остали могу ићи са јединицама као и болесници. За исхрану користимо следећа села: Богошевце, Врбово, Грамођа, Јелашница, Симеговац, Декутница, Полом, Сувојница”.²⁶

И док се 25. дивизија привремено одмарала и сређивала на Бесној кобили, 21. и 24. ударна дивизија су развијале офанзивна борбена дејства ради поновног ослобађања Јабланице и Топлице. То најбоље илуструје наређење штаба 21. дивизије штабовима бригада од 31. августа, у коме се каже:

„Јединице 24. дивизије наступају за непријатељем од Радевачке Чесме ка Медвеђи. Једна бригада ове дивизије пребациће се вечерас на просторију село Бучумет — село Руњковац — село Црни Врх.

Главнина четничких снага које су учествовале у офанзиви против наше ослобођене територије повукла се са исте и отишла у правцу Ибра и Рудника у Шумадију”.²⁷

У току јула 22. ударна дивизија је готово без прекида дејствовала у долини Јужне Мораве, у зони Лесковац—Куманово, често садејствујући македон-

²³ Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 43, 46 и 77; Архив ВИИ, микротека НАВ-Н-Т-311, филм 192, снимак 259—262; П. Вишњић, н. ч., стр. 159—160.

²⁰ Зборник, том I, књ. 9, стр. 112.

²⁷ Зборник, том I, књ. 9, стр. 115.

ским и косовским јединицама НОВЈ. Тако је напад 8. српске бригаде на бугарски батаљон у селу Биљачи извршен у садејству са Косовским партизанским батаљоном. Извршено је и више диверзија на комуникацијама, међу којима бих поменуо ону од 21. јула код Бујановца, када је избачен из шина воз, а рањено и погинуло око 150 војника и цивила, затим минирање железничке станице Врањске Бање и моста код Корбовца.

Истовремено је 23. дивизија водила успешне борбе на простору планине Буковика и Сокобање против четника и мањих делова бугарске 25. пешадијске дивизије.²⁸

Ако сумирамо оцене и искуства из борбених дејстава у овој операцији можемо рећи следеће:

Прво, топличко-јабланичка операција која је, у ствари, трајала од 15. јуна до почетка августа 1944. године, састоји се из читавог циклуса нападних и одбрамбених операција:

—• 21. дивизија, са два наступна и два одступна марша, општим правцем: планина Соколовица—Куршумлијска Бања—село Мерћез—Пожар (триг. 1183) — Јанкова клисура—Брус, извела је, у ствари, две нападне и две одбрамбене операције; при томе јој је непосредно садејетвовала 16. српска бригада 25. дивизије;

— борбена дејства 22. а нарочито 23. дивизије у јулу и августу, по укупном билансу имају карактер самосталне нападне операције;

— одбрана слободне јабланичко-топличке територије коју су организовале 25. и 24. дивизија има карактер одбрамбене операције, као и задржавајућа одбрана 21, 24. и 25. дивизије на основном правцу Радан планина—Медвеђа—Гњилане;

— офанзивна борбена дејства 21. и 24. дивизије, срачуната на повратак привремено изгубљене јабланичко-топличке територије и сусрет са Оперативном групом дивизије НОВЈ у Жупи, имају карактер самосталне нападне операције.

²⁸ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 257.

Према томе, стратегијска јабланичко-топличка операција састојала се из пет нападних и четири одбрамбене, чији су носиоци биле самосталне дивизије или групе дивизија, у садејству са територијалним партизанским јединицама (Јабланичког и Крушевачког подручја, Јастребачки, Врањски, Озренски НОП одред и други). И у овој операцији се потврдило искуство да се дивизија често појављује у улози извођача операције, поготову када се не налази у формацијском саставу корпуса, групе дивизија или армије као оперативно-стратегијских формација, у таквом рату каква је био наш ослободилачки.

Друго, топличко-јабланичка операција, иако је, узев у целини, била одбрамбена, карактерише се и многим офанзивним дејствима. Главни штаб НОВ и ПО Србије испољио је висок степен умешности у руковођењу, поготову када се има у виду да је операција текла при веома неповољном односу снага које су непосредно учествовале у борби (у живој сили 60.000 до 70.000 : 15.000 у корист непријатеља, док је у техници однос био још неповољнији).

Треће, руковођење операцијом је било такво да је обезбеђивало висок степен посредног оперативног садејства између снага Главног штаба НОВ и ПО Србије на јужносрбијанском војишту, с једне, и Оперативне групе дивизија НОВЈ, с друге стране. То је остваривано маневром и бојевима 21. ударне дивизије на основном правцу Соколовица—Куршумлијска Бања—село Мерћез—Јаворак—Брус, крајем јуна и почетком јула и поново између 15. и 20. јула. Тиме је 21. дивизија угрожавала бок и позадину најјачој непријатељској грулацији која се налазила у захвату комуникације Александровац—Брус—Блаце—Белољин. Истовремено, она је тежила да се дохвати гребена Копаоника и тиме оствари непосредно оперативно садејство са Оперативном групом дивизија, пошто ова форсира Ибар.

Четврто, не би се могло рећи да Главни штаб НОВ и ПО Србије није испољио и неке слабости у организовању и руковођењу топличко-јабланичком операцијом. Мислимо на две основне:

а) Наређење 25. дивизији од 18. јула којим је она практично „поцепана“ на две тактичке групе: једна (16. и 18. српска бригада) којој је наређено да маршује ка Копаонику (село Сагоњево), што није било адекватно ситуацији у којој се налазила 21. дивизија, и друга (17. и 19. српска бригада) која је преузела одбрану дотадање одбрамбене зоне дивизије. Наиме, 21. дивизија се већ налазила у повлачењу са Копаоника, према рејону Куршумлије.

б) Захтев 21. дивизији од 21. јула да брани зону Бачије—Соколовица—Превој, да истовремено буде спремна да се пребаци на простор горњег тока Топлице ради угрожавања, раздвајања и спречавања четничких снага у припремању нових офанзивних акција, и да маневрује на ширем простору источне падине Копаоника — горњи ток Топлице — Јаворац. Тај захтев није био адекватан ни тренутном, ни ближем перспективном развоју ситуације.

У наведеним пропустима лежи један од узрока брзог напуштања слободне јабланичко-топличке територије и недовољно ефикасног извођења задржавајуће одбране групе дивизија (21, 24. и 25) на основном правцу Куршумлија—Медвеђа—Гњилане.

Полазећи од такве анализе и резултата целе топличко-јабланичке операције могли бисмо извући и следећа искуства:

1. Одбрана 25. дивизије од формирања до 18. јула (дакле, готово месец дана) у зони Прокупље—Куршумлија—Рогачка планина може се сматрати успешном. Организована је у широкој зони (30 x 20 км). Широка подршка становништва у тој области, територијалне партизанске јединице (команда места из Рожаја са својом четом и неколико сеоских партизанских стража), ојачања дивизије (17. српска бригада и Јастребачки НОП одред), претежно брдскопланинско земљиште, релативно јака дивизијска резерва у Товрљану (два батаљона из 19. бригаде) — све су то фактори који су допринели успешној одбрани 25. дивизије којом је она у овом периоду везивала за себе главнину бугарске 27. пешадијске дивизије и 5.000—6.000 чет-

ника. Истовремено, бројно стање 25. дивизије крета-ло се у том периоду око 1.500—2.000 људи.

2. Напад 25. дивизије преко Топлице, ноћу уочи 17. јула, ка Барбатовцу, ради садејства 21. ударној дивизији, не може се сматрати суштински успешним из следећих разлога: организован је на брзу руку и није био довољно припремљен; примењен је фронтални напад при неповољном односу снага и у живој сили и у техници; 16. и 18. бригада које су сачињавале први борбени ешалон, нападале су свака на по два правца и са по једним батаљоном у одбрани, ради обезбеђивања од непријатељске интервенције од Прокупља, односно Куршумлије. Истовремено, 17. бригада је продужавала одбрану, а 19. бригада је задржана у дивизијској резерви.

Према томе, одсуство надмоћности, фронтални напад и недовољна припрема били су основни узрок недовољног успеха.

Наравно, не можемо да не запазимо и нека позитивна искуства из овог напада 25. дивизије. Пре свега, специфични су задаци које су добили поједини елементи њеног борбеног поретка. Тако, на пример, 17. бригада је везивала четничке снаге у рејону Куршумлије демонстративним нападом и била у готовости за прелазак у напад у случају успеха главних снага дивизије. Два батаљона Јастребачког НОП одреда употребљена су у оквиру борбеног поретка дивизије за даљу одбрану слободне територије, среска команда места организовала је диверзантске акције на комуникацији Прокупље—Белољин, а барбатовачка команда места се спрема за повратак на своју матичну територију и обезбеђивала путовође јединицама.

Очевидно, и ово искуство потврђује да ће одбрамбени и нападни бој дивизије у општеном одбрамбеном рату имати веома богат и разноврстан карактер. Поред осталог, и зато што ће се у дивизијски бој уклапати и разноврсна дејства партизанских, територијалних, диверзантских и јединица цивилног сектора народне одбране које ће се редовно налазити у нападној, односно одбрамбеној зони дивизије.

3. Задржавајућа одбрана дивизије на правцу Куршумлија—Соколовића вис—Медвеђа—Округлица не би се могла сматрати сасвим успешном. Изузетак чини жесток отпор 19. српске бригаде бугарском пуку (ојачаном коњицом и подржаном снажном артиљеријско-минобачком и авијацијском ватром) на правцима Видојевички камен—Рогачка планина и Бели камен—Радан планина.

4. Наступни марш 25. дивизије општим правцем село Округлица—Гоч — Бесна кобила и форсирање Јужне Мораве на одсеку село Моштаница — Владичин Хан био је, у целини узев, успешан, поготову када се има у виду да је Грделичку клисуру обезбеђивао 65. пук бугарске 22. пешадијске дивизије (без једног батаљона) који је за то организовао низ упоришта на међусобном одстојању од 1 до 3 км. А та упоришта су се састојала из караула и 1—3 бетонска бункера. У свакој караули се налазила посада од 10 до 15 војника. Међутим, може се замерити штабу 25. дивизије да је преценио маршевску способност својих јединица и зато се и догодило да су прешле Јужну Мораву следеће ноћи, а не претходне, како је било предвиђено.